

TEFSİR, KUR'AN'DA SADECE MURAD-I İLÂHÎYİ Mİ TESPİT EDER? MOLLA FENÂRÎ'NİN TANIMI ÜZERİNDEN BİR ARAŞTIRMA

Mustafa Hocaoğlu

Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Rize, Turkey
mustafa.hocaoglu@erdogan.edu.tr
orcid.org/0000-0002-3057-1029

Enes Büyük

Arş. Gör. Dr., Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Res. Asst. Doctor, Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Trabzon, Turkey
enesby_55@outlook.com
orcid.org/0000-0002-9619-9450

Öz

Kasık dönemde bazı müfessirler, mantıktaki tanım şartlarına göre Tefsir ilminin tanımını yapmaya çalışmışlardır. Daha önceki bazı tanımları dikkate alarak, onların eksik yönlerini ortaya koymuşlar ve Tefsir'in mahiyetini yansıtan tanım denemeleri yapmışlardır. Tanım, mahiyeti yansıtacağından bu husus, Tefsir'in mahiyetiyle ilgili bazı meseleleri gündeme getirmiştir. Ortaya çıkan sorulardan biri şudur: Tefsir, Kur'an'da sadece murad-ı ilâhîyi mi tespit eder? Bu soruya verilen cevaba göre farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Meseleyi gündeme getiren Fenârî, soruya evet cevabı vermiş ve sadece telaffuzla ilgili kıraatleri örnek göstermiştir. Bu durumu karşılaması için de Tefsir tanımına bir kayıt yerleştirmiştir. Çalışmada özel olarak Tefsir ve anlamla ilişkili olmayan kıraat meselesi; daha genel olarak da Tefsir'in, Kur'an'ı anlamı dışında da inceleyip incelemeyeceği ve bunun kapsamına nelerin girebileceği meselesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Tanım, Kıraat, Murad-ı İlâhî

Does Tafsir Ascertain Only Divine Intention In The Qur'ân? An Investigation On The Basis Of Definition Of Molla Fanârî

Abstract

Some commentators in the classical period attempted to define Tafsir according to terms of definition in logic. Taking into consideration some previous definitions, they revealed defects of the definitions and tried to make a description of Tafsir exposing its nature. Owing to the fact that a definition exposes the nature of described stuff, this brings out some matters about Tafsir's nature. One of the questions emerged is that: Does Tafsir explore only divine intention in the Qur'ân? According to the answer given to the question, different definitions of Tafsir arised. Fanârî, who brought out the issue, answered positively the question and illustrated the issue merely with recitations related to pronunciations. Therefore, he added an expression to the definition of Tafsir. In this study, it be will dealt with specifically Tafsir and recitations that are not related to the Qur'ân's meaning; generally whether Tafsir investigates the Qur'ân outside its meaning or not and what will enter to the scope of the investegating.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Recitation, Definition, Divine Intention.

GİRİŞ

Klasik ilim anlayışında her ilmin mutlaka bir konusu olması gerektiği belirtilmektedir. Nitekim her ilim, sahip olduğu konusuna göre birbirinden ayrılmaktadır.¹ Eğer bir konu iki veya daha fazla ilim tarafından araştırılırsa, ilgili ilimlerin tanımlarında, o konuyu hangi yönlerden ele aldığını gösteren kayıtlara (haysiyet) yer verilmesi gerekmektedir. Aksi halde ilimlerin birbiriyle karışması durumunun ortaya çıkacağı düşünülmektedir.²

Bu durum Tefsir için de söz konusu edilmektedir. Eserlerinde Tefsir'in tanımına, konusuna ve gayesine değinen müellifler, onun konusunun Kur'ân-ı Kerîm olduğu bilgisine yer vermektedir.³ Fakat onun, konusunu hangi yön(ler)den incelediği meselesi bu kadar açık görünmemektedir. Tanımda Tefsir'in, konusuna hangi yönden yaklaştığının bir kayıtla belirtilmesi, onu hem diğer şerî ilimlerden ayıştıracak hem de onunla meşgul olanlara bir mahiyet tasavvuru sunacaktır. Fakat başka bir açıdan bakıldığında, Tefsir ve Kur'an arasındaki ilişkiye dair kabuller de onun tanımını şekillendirecektir.

Klasik dönemde bazı müfessirlerin Tefsir'in tanımı hakkında tartışma yaptıkları ve bu bağlamda onun mahiyetiyle ilgili bazı önemli değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) yaklaşımını çalışmamızda merkeze yerleştirmemizin gerekçesi, görebildiğimiz kadarıyla tanımlarda, sadece murada delalet ifadesinin yetersizliğine ilk defa onun dikkat çekmesidir. O, bu sebeple diğer bazı tanımlara eleştiri yöneltmekte ve kendi tespit ettiği tefsir tasavvurunu yansıtan bir tanım denemesinde bulunmaktadır. Daha sonra onun ilgili

¹ Bk. Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'âtü keşşâfi ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-u'lûm*, thk. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1: 7.

² Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Daru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.), 1: 8.

³ Bazıları için bk. Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Kitâbu't-teysîr fi kavâ'idü 'ilmi't-tefsir*, nşr. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 14; Taşköprizâde Ahmet Efendi, *Mevzû'âtü'l-'ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmet Efendi, nşr. Ahmet Cevdet (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313), 1: 509; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 427; Muhammed b. Halife eş-Şeyh Sa'düddin el-Merhûmî eş-Şevberî, "Risâle müfide fi mevzû'i 'ilmi't-tefsir ve ta'rîfih, istimdâdih ve gâyetih", thk. Türkî b. Sa'd el-Hüveymil, *Mecelletü Tibyan li'd-Dirâsâti'l-Kur'ânî* 15 (1435): 195; Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 32; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 37.

mülâhazaları, diğer bazı müfessirlerin de konuyla ilgili yaklaşımlar sergilemesine sebep olmuştur.

Çalışmamızda mezkûr mesele araştırılırken temelde, tefsir mukaddimleri, ilimler tasnifine ve Kur'an ilimlerine ait eserler dikkate alınacaktır. Tefsir ilminin mahiyeti ve tanımları kapsamında yapılan, tez veya makale düzeyindeki bazı çalışmalarda da konuya temas edilmektedir. Bu çalışmalarda, özellikle ilgili meseleyi tartışmaya açan Molla Fenârî'nin hem kendi tanımına hem de diğer bazı tanımlar hakkındaki mülâhazalarına yer verilmektedir. Mezkûr çalışmaların bazılarında Fenârî'nin değerlendirmeleri sadece aktarılarak yetinilmekte,⁴ diğer bazılarında da ciddi problemler bulunmaktadır.⁵ Burada doğrudan dikkatlere sunulabilecek iki çalışma daha mevcuttur. Bunların biri makale, diğeri de tez düzeyinde yapılan çalışmalardır. Her ikisinde, Fenârî'nin eleştiri ve yaklaşımı ortaya konulup değerlendirilmektedir.⁶ Ancak mesele, Tefsir'in, Kur'an'ı anlamı dışında da araştırıp araştırmadığı düzeyinde incelenmemektedir. Bu çalışmalarda ortaya konulara ek olarak, biz bu çalışmada, Fenârî'nin konuyla ilgili mülâhazalarını daha geniş ölçekte incelemeye çalışacağız. Şöyle ki Fenârî'nin, önceki bazı tanımlara eleştiri olarak yönelttiği, tefsirlerde lafızların delalet dışında da araştırılması meselesi nasıl anlaşılabilir? Fenârî bununla sadece anlama tesir etmeyen kıraat meselelerini mi kastetmektedir? Anlama tesiri olmayan kıraat meseleleri tefsirde incelenir mi? Tefsir'in, Kur'an'ı anlamı dışında da araştırıp araştırmadığı meselesini yukarıdaki sorular çerçevesinde ele alacağız.

⁴ Bk. Zülfikar Durmuş, *Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1992), 135; Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017): 23. Fenârî'nin tefsiriyle ilgili bir de doktora tezi bulunmakta, ancak bu çalışmada Fenârî'nin konuyla ilgili değerlendirmelerine rastlayamadık. Bk. Recep Şehidoğlu, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1992).

⁵ Bk. Mustafa Tuncer, *Molla Fenârî ve Fatıha Sûresi Tefsiri* (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1991), 74; Siddık Baysal, "Tanımları Üzerinden Tefsir İlminin Mahiyetine İlişkin Bir Değerlendirme", *Dinî Araştırmalar* 18/47 (Temmuz-Aralık 2015): 228.

⁶ Bk. Mehmet Çiçek, "Tefsir İlminin Tanımı: Molla Fenârî Örneği", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017): 9; M. Taha Boyalık, *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 81, 84.

1. FENÂRÎ'NİN TANIMI ÜZERİNDEN PROBLEMİN ORTAYA ÇIKIŞI

Molla Fenârî'yi Tefsir tanımı hakkında tartışmaya, Tefsir ilminin mahiyetini tam olarak yansıtabilecek bir tanım yapmaya sevk eden bazı nedenler bulunmaktadır. Bu nedenlerden kısaca bahsetmek ele alacağımız konuya ışık tutacaktır.

Önemine binaen Mantık ilminin İslamî ilimler için bir alet ilmi olarak görülmesi sebebiyle, bu ilmin ve orada ele alınan meselelerin Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî'yle (ö. 606/1210) birlikte müslüman âlimlerin önemli uğraşlarından biri haline geldiği bilinmektedir. Şeylere/varlıklara dair küllî kavramlara ulaşma, şeylerin mahiyetinin tasavvuru, mahiyetlerin tariflerle en iyi şekilde düşünülebilmesi, tariflerin de taşıdığı belli başlı şartlarının bulunması gibi hususlar Mantık'ın meselelerini oluşturmaktadır. Mantık'ın müslümanların gündemine girmesiyle birlikte, özellikle de İslamî ilimlerin tanımları ve bu ilimlerdeki istilahların tanımlanması gibi hususlarda önemli etkinlikler meydana gelmiştir. Bu gelişmeyle birlikte, ilimlerin tanımları konusunda, önceki tanımların tekrar gözden geçirildiği, bunlara Mantık'taki tanım şartlarına göre bazı eleştiriler yöneltildiği, şartlara uygun yeni tanımlar yapıldığı görülmektedir.⁷

Sonraki dönemde meydana gelen bu hareketlenmenin, bir ilmî eserin mukaddimesinin yazım tarzına da etki ettiği söylenebilir. Eserlerin mukaddimelerinde, o ilimle ilgili bazı konuların mutlaka ele alınması gerektiğine dair genel bir kabul olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki âlimler, her ilmî çalışmanın giriş kısmında, o ilme yönelen kişilerin, onun mahiyetine dair bir bilinç kazanması için birtakım hususların zikredilmesi gerektiğini düşünmektedirler.⁸ Bu çerçevede eserlerin giriş kısımlarında, kendisiyle meşgul olunacak ilmin efradını cami ağyarını mani tanımına, konusuna, meselelerine, gayesine, diğer ilimlerle ilişkisine, onlardan yararlanmasına (istimdat), kendine mahsus özelliklerine vb. hususlara yer verilmektedir. Bu tarz bir telif anlayışının bazı müfessirler tarafından da dikkate alındığı ve onların, tefsir mukaddimelerinde Tefsir ilmiyle ilgili mezkûr hususlara yer verdikleri görülmektedir.⁹ Bu sebeple bazı mukaddimelerde Tefsir'in

⁷ Detaylı bilgi için bk. A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 19-24, 63-64.

⁸ Bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 130; a.mlf., *el-Hâşiye 'ale'l-muṭavvel*, thk. Reşit A'razî (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2007), 39-42; Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 14-16; 2: 1630.

⁹ Bazı örnekler için bk. Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Haşim (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmîyye, 1995), 1: 9-18; Ebû Hayyân el-

tanımına dair tartışmalar yer almaktadır. Özeldede tanımla, genelde de Tefsir'in mahiyetiyle ilgili geniş ölçekli bir tartışma başlatan müfessirin Molla Fenârî olduğu söylenebilir. Her ne kadar ondan önce Beyzâvî (ö. 685/1386), İbn Cüzey (ö. 741/1340), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365) ve Teftâzânî (ö. 792/1390) gibi müfessirlerin tanımları bulunsa da Tefsir tanımının gelişimine katkı sağlayan ve önceki bazı tanımları kritik eden kişinin Molla Fenârî olduğu ifade edilebilir.

Fenârî tefsir mukaddimesinde öncelikle Tefsir'in tanımı meselesini tartışmaya açmaktadır. O, kendinden önce Kutbüddin er-Râzî ve Teftâzânî'nin tanımlarına yer vermekte ve bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Râzî, Tefsir'i şöyle tanımlamıştır: "Yüce Kur'an'ında Allah'ın muradının araştırıldığı şeydir."¹⁰ Fenârî, Tefsir'de dikkate alınan bazı durumların bu tanımın dışında kaldığını ifade etmektedir. Ona göre Tefsir'de, lafızların mâlik ve melik gibi kıraatleri, nâsîh ve mensuh oluşu, sebab-i nüzûlleri, mekkî ve medenî gibi özellikleri dikkate alınmaktadır. Bunlar, tanımda kuşatılmadığı için, tanım Tefsir'in mahiyetini tam yansıtmamaktadır. Buna karşın Fenârî, Kur'an'da mevcut olan konulara dair Kelam'ın (fıkh-ı ekber) ve Fıkh'ın (fıkh-ı asgar) araştırmalarını da tanımın kapsadığını belirtmektedir. Nitekim ona göre Kelam ve Fıkh da Kur'an'da Allah'ın muradını araştırmaktadır. Mezkûr ilimler tanıma dâhil olduğu için, Râzî'nin tanımı Tefsir'i diğer ilimlerden ayırıştırılmamaktadır.¹¹

Fenârî, yukarıdaki değerlendirmelerden sonra, bu tanımın eksikliklerini gidererek Teftâzânî'nin onu geliştirdiğini düşünmektedir. Onun aktarımına göre Teftâzânî şöyle tanım yapmıştır. "Tefsir ilmi: Murada delalet etmesi yönüyle Allah Teâlâ'nın kelamının lafızlarının hallerini araştıran

Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud vd. (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993), 1: 105-112, 121; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Arafe, *Tefsiru ibn Arafe*, thk. Celal el-Esyûtî (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2008), 1: 19-20; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, 'Aynu'l-â'yân: Kitâbü tefsiri'l-fatiḥa (İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325), 3-5; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Celâleyn* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318), 1: 3; Siddîk Hasan Han Kannevcî, *Fethu'l-beyân fi makâşiti'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-asrî, 1992), 1: 11-12; Abdülkâdir Molla Huveys Âl-i Gâzî, *Beyânü'l-me'ânî* (Dimaşk: Matbaatü't-terakkî, 1382), 1: 6; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Üreymî el-Hererî, *Tefsirü ḥadâiki'r-ravḥ ve'r-rayḥân fi ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru tavki'n-necat, 2001), 1: 11; es-Seyyid Mustafa el-Humeynî, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Matbaatü müesseseti'l-uruc, 1376), 1: 3-4.

¹⁰ Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî, *Şerḥu müşkîlâti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 621, 5b.

¹¹ Molla Fenârî, 'Aynu'l-â'yân, 4.

ilimdir."¹² Fenârî, bir önceki tanımda ortaya çıkan sığılı aşmak için Teftâzânî'nin, tanıma 'Kelam'ın lafızlarının halleri' ifadesini¹³ eklediğine dikkat çekmektedir. Buradaki 'Kelam'ın halleri' ifadesi tefsirlerde dikkate alınan sebab-i nüzûlleri, nesh meselesini, mekkî-medenî olgusunu vb. durumları karşılamaktadır. İkinci olarak Teftâzânî, tanıma 'murada delalet etmesi' şeklinde bir yön kaydı koyarak diğer ilimleri dışarıda bırakmaktadır. Böylelikle onun tanımı, Râzî'nin tanımına nispetle efradını cami ağıyarını mani niteliktedir. Fakat buna rağmen Fenârî, bu tanımda da bazı belirsizliklerin ve eksiklerin olduğunu düşünmektedir. Çalışmamızı ilgilendiren husus, Fenârî'nin bu tanıma getirdiği ilk eleştiridir.

Fenârî'nin eleştirisini şöyle ifade edebiliriz. Teftâzânî, 'Kelam'ın lafızlarının halleri'ne dair araştırmayı, sadece murada delalet etmesi açısından sınırlandırmaktadır. Bu durum, tefsirlerde lafızların hallerinin, sadece muradın tespitine katkı sağladığı ölçüde dikkate alındığını ifade etmektedir. Hâlbuki Kelam'ın lafızlarının halleriyle ilgili araştırmalar, bazen anlamın belirlenmesine etki ederken, bazen de hiçbir şekilde etki etmemektedir. Fenârî burada kıraat ilminde anlama tesir etmeyen ve sadece doğru telaffuz meselesiyle ilgili olan tefhim, imale, med, kasır, itale vb. hususları örnek olarak zikretmektedir. Ona göre, muradın tespitine etkisi olmayan bu türden haller, esasında Kıraat ilminde incelenirse de, Kıraat ilmi aslen Tefsir'in bir parçasıdır. İlerleyen süreçte daha fazla ilgi ve alaka hasredilmesi sebebiyle Tefsir'den ayrılmıştır. Dolayısıyla Tefsir, lafızları anlama etkisi bulunmayan kıraat biçimleri açısından da araştırmaktadır. Ancak Teftâzânî, Kelam'ın lafızlarının halleriyle ilgili araştırmaları, sadece muradın tespit edilmesiyle ilişkilendirmektedir. Bu ilişki ise, muradın anlaşılmasına katkısı olmayan telaffuz meselelerinin, tanımın dışında kalmasına sebep olmaktadır. Böylelikle Teftâzânî'nin tanımı, tefsirlerde söz konusu olan bazı durumları kuşatmadığından, efradını cami değildir.

Fenârî, kendisinin yönelttiği bu eleştiriye muhtemel olarak şöyle cevap verilebileceğini söylemektedir; "Teftâzânî bu tanımı, Kıraat'ın farklı bir disiplin olarak Tefsir'den ayrıldığını dikkate alarak yapmıştır." Fenârî'ye göre, durum böyle de olsa, Teftâzânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı şerhdeki bazı

¹² Molla Fenârî, 'Aynu'l-â'yân, 4.

¹³ Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhinin iki ayrı nüshasına baktığımızda bu şerhlerin hiçbirinde tanımda 'Kelam'ın lafızlarının halleri' kaydı yer almamaktadır. Sadece 'Kelam'ın halleri' ifadesi bulunmaktadır. Bk. Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafız Ahmet Paşa, nr. 3, 5a; a.mlf., *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 589, 5b.

örnekler bu durumu nefyettirmektedir. Nitekim o, *el-Keşşâf* şerhinde Teftâzânî'nin, 'الحمد لله' ifadesinin iki ötreli, iki esreli okunması veya 'أُنذَرْتَهُمْ' ifadesinin şeddeli, muhaffef veya elifle okunması gibi, murad edilen anlamın tespit edilmesine herhangi bir etkisi bulunmayan açıklamalara yer verdiğini tespit etmektedir.¹⁴

Gelinen bu süreçte Molla Fenârî, anlamın tespit edilmesine etki etmeyen kıraatlere tefsirlerde yer verilmesinden dolayı, bir tanımın bunu kapsamaması gerektiğini düşünmektedir.¹⁵ Bu durumda o, şöyle tanım yapmaktadır: "*Tefsir ilmi: Beşer gücü nispetinde, Kur'an olması bakımından ve Allah'ın muradı olduğu bilinene ya da zannedilene delaleti açısından Allah Teâlâ'nın kelimelerinin hallerinin bilgisi(marifet)dir.*"¹⁶ Bu tanımda Tefsir'le Kur'an arasındaki ilişki iki açıdan kurulmaktadır. Birincisi Kur'an'ın, 'Kur'an olması bakımından'; ikincisi de 'Allah'ın muradına delaleti açısından' araştırılmasıdır. Konumuzla doğrudan ilgili kısım birincisidir. Fenârî'ye göre Tefsir'de lafızların halleri sadece murad açısından değil, telaffuz keyfiyetleri gibi muradın tespitine etki etmeyen bazı durumlar açısından da incelenmektedir. Onun, tanıma yer yerleştirdiği 'Kur'an olması bakımından' kaydı bu durumu karşılamak içindir.

Musannifek (ö. 875/1470) *el-Keşşâf* hâşiyesinde, Teftâzânî'nin tanımına ve Fenârî'nin yönelttiği eleştirilere yer vermektedir. Ona göre bu eleştiri geçersizdir. O, iki farklı açıdan meseleye yaklaşmaktadır. İlkinde göre o, Tefsir'de anlama tesir etmeyen telaffuz keyfiyetiyle ilgili açıklamaları tefsir olarak görmemektedir. Nitekim başka ilimlerin meselelerini müfessirin, kendi bakış açısına göre, o an düşündüğü bir gaye sebebiyle tefsirinde zikretmesi, herhangi bir problem doğurmamaktadır. Bu durumu, yani diğer ilimlerin meselelerinin tefsirlerde zikredilmesini, yazılan çoğu tefsirde görmek mümkündür. Musannifek, tefsir çalışmalarında yer verildiği gerekçesiyle, her meselenin tefsir olarak görülmesini uygun bulmamaktadır.

¹⁴ Bk. Molla Fenârî, '*Aynu'l-â'yân*, 4. Teftâzânî'nin, tanıma 'murada delalet etmesi' kaydını getirerek telaffuz keyfiyetiyle ilgili kıraat biçimlerini bilinçli olarak tanımdan çıkardığı, çünkü onun bu gibi şeylerin Tefsir'in araştırmalarına dâhil olmadığını düşündüğü, Şevberî tarafından da ifade edilmektedir. Bk. Şevberî, "*Risâle müfide fî mevzû'i 'ilmi't-tefsir*", 172. Fenârî'nin, şerhte ilgili hususlara yer verdiği gerekçesiyle Teftâzânî'ye yönelttiği eleştiri, şerh olgusu dikkate alınarak giderilebilir. Şerhlerde esas olan, musannifin cümleleridir. Zemaşerî bu gibi meselelere yer verdiğinden, şârih Teftâzânî de mecburen bunlara açıklama getirmiş olabilir.

¹⁵ Bk. Molla Fenârî, '*Aynu'l-â'yân*, 5

¹⁶ Molla Fenârî, '*Aynu'l-â'yân*, 6.

Meseleye bir başka açıdan bakarak, Musannifek, muradın beyanına ve tamamlanmasına (تتميمه) bir etkisi bulunan, tefsirlerdeki her şeyin tefsir olarak görülebileceğini de düşünmektedir.¹⁷ Bu bağlamda Musannifek'in kullandığı muradın tamamlanması (تتميمه) ifadesi önemli durmaktadır. Anlama tesir eden kıraatlere, muradın beyanına açıkça etki ettiğinden dolayı, tefsirlerde yer verilmesi gayet normaldir. Ancak anlama etki etmeyen ve doğrudan telaffuz meselesiyle ilgili olan hususlara, müfessirler tarafından bir şekilde muradın tamamlanmasına katkı sağladığı düşüncesiyle tefsirlerde yer verilmiş olabilir. Bunların, muradın beyanına veya tamamlanmasına katkısı olduğu kabul edilirse, Musannifek'e göre bunları da tefsirden görmek mümkündür. Dikkat edilirse Musannifek'in her iki eleştirisinin merkezinde murad olgusu bulunmaktadır. Nitekim Tefsir'de murad olgusu araştırılır. Eğer tefsirlerde yer verilenler muradın ortaya konulmasına doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlıyorsa, tefsirdendir, sağlamıyorsa değildir.

Musannifek'in bu iki yaklaşımı ortak bir sonuç doğurmaktadır. Tefsirde anlamla ilgili olmayan araştırmalar, tefsirden olmadığı için Fenârî'nin, Teftâzânî'ye yönelttiği eleştiri geçersiz olacaktır. Çünkü telaffuzla ilgili meseleler anlama etki etmiyorsa, tefsirden olmayıp tanıma da yansıtılmasına gerek yoktur. Diğer bir açıdan bakıldığında, müfessirin o anki bakış açısına göre tefsirlerde yer verdiği şeyler, şöyle ya da böyle muradın tamamlanmasına katkı sağlıyorsa, bunlar tefsirdendir. Teftâzânî'nin sadece murad açısından yaptığı tanımı, zaten bunları da kapsamış olacağı için, Fenârî'nin itirazı yine esaslı bir eleştiri değildir.

Teftâzânî'nin tanımına, Fenârî'nin baktığı aynı noktadan hareketle, başka âlimler de eleştiri yöneltmektedir. Şevberî'nin (ö. 1082/1672'den sonra) aktardığına göre Ahmet es-Sinbâtî (ö. 995/1586), Teftâzânî'nin tanımında Kur'an'ın inzali, nakledilişi ve okunuş şekliyle ilgili hususların, yön kaydıyla dışarıda bırakıldığını ifade etmektedir. Daha dikkat çekici olarak ona göre, bu tür durumlara tanımlarında yer verenlerin esasında Tefsir'in, bunların araştırılmasına ve lafızların sahih rivayetlerde ifade edildiği üzere doğru okunmasına dayalı olduğunu düşünmektedirler. Yer vermeyenler ise bunların Tefsir ilminin bir parçası olmadığını, bunların tefsir yapabilmek

¹⁷ Bk. Alâüddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî el-Bistâmî (Musannifek), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 326, 21a-22b. Musannifek'in görüşlerini krş. M. Taha Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017): 108-109.

için gerekli birtakım şartlar olduğuna kanaat getirmektedirler.¹⁸ Sinbâtî'nin zikrettiği kayıtların içerisindeki lafızların okunuş meselesi, doğrudan anlamı etkilemeyen hususlardır.¹⁹ Buna göre anlama tesir etmeyen hususlara tanımda yer verenler, bu araştırmanın Tefsir'de yürütüldüğünü, onun bir kısmını oluşturduğunu; yer vermeyenler de Tefsir'in bir parçası olmadığını düşünmektedir. Bu husus, müfessirler arasında tartışmalı gözükmektedir.

Teftâzânî'nin tanımına Fenârî'nin yönelttiği eleştiri, bir başka müfessirin daha dikkatini çekmektedir. Şîh müfessir Burûcirdî (ö. 1268/1852) Teftâzânî'nin tanımına yöneltilen eleştirinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Musannifek gibi o da Tefsir'de, anlama tesir eden kıraatlerin dikkate alınacağını düşünürken, anlama etkisi bulunmayanların Tefsir'e hiçbir dahli olmadığını söylemektedir. O, ilimler ayrışmasını dikkate alarak tüm kıraat meselelerinin Kıraat ilminde incelendiğini, bunlarla ilgili eserlerin ortaya konulduğunu, tefsirlerde ise bu kıraatlere konuyla ilişkili olduğu kadarıyla kısaca veya ara cümle kabilinden yer verildiğini, detaylı bilgi için kıraat kitaplarına yönlendirmeler yapıldığını belirtmektedir.²⁰

Devamla o bazı müfessirlerin, kendi açılarından âyetin zahirî manasına bir şekilde etki ettiğini düşündükleri kıraatlere yer vermelerine dikkat çekmektedir. Kendisi de ister tev'îl, ister batın, ister delaletin işâreti, ister fahva'l-hitâp gibi açılardan olsun, mananın değişimine etki eden herhangi bir kıraat gördüğünde, bunların Tefsir'de zikredilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre anlama tesir etmeyen hususların tefsirden zannedilmesi zayıf bir durumdur. Nitekim dil ve rivayet gibi yorum malzemeleri kullanılarak lafızdan kastedilen mana ortaya çıkarıldıktan sonra, bu amaca hizmet etmeyen bilgiler tefsirden kabul edilmemektedir.²¹ Burûcirdî'nin son açıklamaları, kanaatimizce önemli bir hususa işaret etmektedir. Şöyle ki bir kıraatın anlama tesir etmesi, çeşitli delalet açılarından bakarak müfessirlere göre değişebilecektir. Bir müfessir için herhangi bir kıraat, onun sürdürdüğü tefsir faaliyetine katkı sağlarken, diğeri için katkı sağlamayabilir. Müfessirlerden biri, ilgili okunuşa dayanarak bir incelleme veya anlamla ilişki kurabilirken, bu ilişki diğer bir

¹⁸ Şevberî, "Risâle müfide fî mevzû'î 'ilmi't-tefsir", 176.

¹⁹ Mezkûr kayıtların yer aldığı tanımları Süyûtî nakletmekte ve tanımda yer alan bu hususu anlama etki etmeyen okunuşla ilgili meseleler olarak açıklamaktadır. [Bk. Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Kitabu itmâmi'r-dirâye li kurrâi'n-nikâye*, thk. İbrahim Acuz (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1985), 34-36.] Bu tanıma çalışmanın ilerleyen kısmında yer vereceğiz.

²⁰ es-Seyyid Hüseyin el-Burûcirdî, *Tefsiru's-sırâî'l-müstakîm* (Kum: Matbatû's-sadr, 1995), 1: 200.

²¹ Burûcirdî, *Tefsiru's-sırâî'l-müstakîm*, 1: 201.

müfessir için mümkün olmayabilir. Böylece Burûcîrdî de Musannifek gibi Fenârî'nin karşısında durmakta ve Tefsir'i, 'murada delalet etmesi' açısından kayıtladığı için Tefâtânî'nin tanımını uygun bulmaktadır.

Fenârî'nin eleştirileriyle birlikte sonraki süreçte ortaya çıkan değerlendirmelerden anlaşılmaktadır ki, 1) Kelam'ın lafızlarının halleriyle ilgili olan, ancak anlama tesir etmeyen kıraat meseleleri müfessirler arasında tartışmalıdır. Bu hususu a) Tefsir'e yapılan diğer tanımları, b) Tefsir'in yararlandığı ilimler (istimdat) meselesindeki konuyla ilgili izahları, c) diğer bazı müfessirlerin sırf telaffuzla ilgili durumlara tefsirlerde yer verip vermemelerini ve d) ilimler ayrışmasını dikkate alarak inceleyeceğiz.

Burada dikkat çekeceğimiz diğer bir sorun da şudur: Yukarıda Fenârî'den aktardığımız eleştiride, tanımın dışında kalan ve Kelam'ın bazı halleriyle ilgili olan hususlar, anlama tesir etmeyen durumlardır. Fenârî burada sadece anlama tesir etmeyen kıraat meselelerini mi kastetmektedir? Fenârî'nin ifadeleri, kanaatimizce umumi olup, anlamlı ilgili olmayan kıraat meselelerinin haricindeki Kur'an'ın veya lafızların zıtlarıyla ilgili diğer hususları da kapsamaktadır. Daha açıkçası Fenârî, tefsirlerde anlama tesir etmeyen bazı hususların bulunduğunu ifade ederken, ilgili kıraat meselelerini sadece bir örnek olarak vermektedir. Onun kendi tanımına yansıtıldığı 'Kur'an olması bakımından' ifadesi, ilgili kıraat meseleleriyle sınırlanmayacak düzeyde kapsamlıdır. Nitekim o, mukaddimesinde, Kur'an'da bulunan kelimelerin, kelimelerdeki harflerin, harflerdeki noktaların sayıları hakkında da bilgiler vermektedir.²² Bunların, doğrudan anlamlı ilişkili olan Kelam'ın halleriyle ilgili hususlar olduğunu söylemek zordur. Fenârî'ye göre, anlamlarıyla ilgili olmasa da Kelam'ın ahvaline dair bu hususlar da tefsirlerde bulunmaktadır. O halde Fenârî'nin, tefsirlerde bulunduğunu söylediği anlama tesir etmeyen hususların, sadece ilgili kıraat meseleleriyle sınırlı gözükmeyeceği anlaşılmaktadır. Peki, bu hususlar neler olabilir? 2) Bu da çalışmamızın başlığıyla ilgili olarak araştıracağımız bir diğer meseledir.

2. ANLAMA TESİR ETMEYEN KIRAAT MESELELERİ VE TEFSİR

Yukarıda, Fenârî'nin eleştirilerinden hareketle, tefsirlerde anlama tesir etmeyen bazı kıraat meselelerine yer verildiği söylenebilir. Tefsir'in mahiyetini yansıtacağından dolayı, tanımda bu durum kuşatılması gerekmektedir. Bu sebeple Fenârî, kendi tanımına 'Kur'an olması

²² Molla Fenârî, 'Aynu'l-â'yân, 84-85.

bakımından' kaydını yerleştirmektedir. Onun dışında, anlamla ilgili olmayan kıraatlere atıf yapan başka müfessirler var mıdır?

Görebildiğimiz kadarıyla başka müfessirler de tanımlarında bu durumdan bahsetmektedir. İlk olarak Ebû Hayyân'ı (ö. 745/1344) görmekteyiz. Ona göre Tefsir: “*Kur'an lafızlarının telaffuz keyfiyetinin, bu lafızların delaletlerinin, kelime ve terkip durumundaki hükümlerinin, bu terkip halinin onlara yüklediği manaların ve bunları tamamlayıcı hususların araştırıldığı ilimdir.*” Konumuzla doğrudan ilgili olan kısım, ‘lafızların telaffuz keyfiyeti’ ifadesidir. Ebû Hayyân bunu, kıraat meseleleri olarak açıklamaktadır.²³ Bu ifade umumi olup tüm kıraatleri kapsayıcı niteliktedir. O halde Ebû Hâyyân'ın, anlama tesir eden ve etmeyen tüm kıraat vecihlerinin tefsirde dikkate alındığını ve bu durumun tanıma yansıtılması gerektiğini düşündüğü söylenebilir.

Diğer bir tanım Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından yapılmaktadır: “*Tefsir: Nüzûlü, senedi, adabı, lafızları, lafızlarla ve hükümlerle ilgili manaları vb. şeyler cihetinden Aziz Kitab'ın ahvalinin kendisinde araştırıldığı ilimdir.*”²⁴ Süyûtî, yer verdiği ‘adabı’ kelimesini imale, med, idgam gibi sırf okumayla ilgili hususlar olarak açıklamaktadır.²⁵ Zemzemî'ye (ö. 976/1569) göre ise “*Tefsir: İnzal ve benzeri şeyler cihetinden kitabımızın ahvalinin kendisinde araştırıldığı ilimdir.*”²⁶ Burada da yer alan ‘benzeri şeyler’ ifadesinin kapsamına med ve idgam gibi telaffuz keyfiyetiyle ilgili hususların girdiği ifade edilmektedir.²⁷

Siyalkûtî'nin (ö. 1067/1657) de dikkat çekici tanımı bulunmaktadır. Ona göre, “*Tefsir: Dirayet ve rivayet yollu, yanı sıra şaz ve mütevatir kıraat vecihleriyle beşer gücü nispetinde Allah Teâlâ'nın kelamının manalarının kendisiyle bilindiği ilimdir.*”²⁸ Onun zikrettiği ‘şâzz ve mütevatir kıraat vecihleri’ ifadesi kapsamlıdır. Bu, hem anlama tesir eden hem de etmeyen okuma biçimlerini içermektedir. Ancak zikredilen hususlar ‘Kelam'ın manaları’ ifadesiyle ilişkilendirildiği için, onun, ilgili kıraatlerden sadece murada etki edenleri kastettiği de düşünülebilir. Burada dikkatlere sunabileceğimiz son tanım

²³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 1: 121.

²⁴ Süyûtî, *Kitabu itmâmi'r-dirâye*, 20.

²⁵ Süyûtî, *Kitabu itmâmi'r-dirâye*, 35-36.

²⁶ es-Seyyid Ulvî b. es-Seyyid Abbas el-Mâlikî, *Feyzu'l- habîr ve hulûşâtü't-takrîr 'alâ nehci't-teysîr: Şerhu menzûmeti't-tefsir*, thk. Seyyid Ahmed Yusuf (Kahire: Matbaatu feccâleti'l-cedid, 1960), 8, 10.

²⁷ Seyyid Ulvî, *Feyzu'l- habîr*, 10.

²⁸ Abdülhakîm b. Şemseddin Muhammed es-Siyâlkûtî, *Şerhu'l-Beyzâvî*, Melik Abdülaziz el-Amme Kütüphanesi, nr. 1470, 34a-35b.

Ebû Saîd el-Hâdimî'ye (ö. 1176/1762) aittir: “*Tefsir: Kur’an olması, nüzûlü ve benzeri hususlar hayşiyetiyle Allah Teâlâ’nın ahkâmının kendisinde araştırıldığı ilimdir.*”²⁹ Onun burada yer verdiği ‘Kur’an olması’ ifadesi, Fenârî’nin, ilgili kıraat meselelerini de kapsamayı için tanıma getirdiği kaydın aynıdır. Nitekim Hâdimî, daha sonra Fenârî’nin dile getirdiği bazı eleştirilere yer vermektedir. Bu tanımlar Tefsir’de, anlamla ilgili olmayan kıraat araştırmalarının da yapıldığına veya yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Böylece müelliflerin, sırf okumayla ilgili kıraat incelemelerini Tefsir’in dışında görmedikleri anlaşılmaktadır.

Buna karşın görebildiğimiz diğer tüm tanımlar, Tefsir’in, Kur’an’ı sadece anlamı yönüyle incelediği vurgusuna sahiptir. Başka bir deyişle, Kur’an ve Tefsir arasındaki ilişkiyi sadece muradın araştırılması üzerine kurmaktadır.³⁰ Dolayısıyla çoğunluk dikkate alınır, müfessirlerin önemli bir kısmına göre, delaletle ilgili olmayan kıraat meselelerinin araştırılmasının, Tefsir’de temel bir işlev olmadığı söylenebilir. Ancak her tanımın, Tefsir’in mahiyetini yeterince kuşatacak hassasiyetle yapılmadığı düşünülecek olursa, murad vurgusu taşıyan çoğu tanımın Tefsir’de anlamla ilgili olmayan kıraat araştırmalarının yapıp yapılmayacağı hakkında çok açık delaletler içermediği de ifade edilebilir.

Bu hususa Tefsir’in yararlandığı ilimler (istimdat) çerçevesinden de bakılabilir. Onun faydalandığı ilimler içerisinde Kıraat ilmi de

²⁹ Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî, *Risâletü'l-besmeleti'l-Hâdimî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1889), 68. Krş. Molla Fenârî, ‘*Aynu'l-â'yân*, 5.

³⁰ Bazıları için bk. Nâsirüddin el-Beyzâvî, “Risâle fi mevzû’âtı'l-’ulûm ve ta’ârîfihâ”, thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, *Taşnîfu'l-’ulûm beyne Nasîrüddin et-Tûsî ve Nasîrüddin el-Beyzâvî* (Beyrut: Daru'n-nahdâti'l-Arabî, 1996), 96; Râzî, *Şerhu müşkilâtı'l-Keşşâf*, 5b; Teftâzânî, *Şerhu'l-Keşşâf*, 5a; İbn Arafe, *Tefsiru İbn Arafe*, 1: 19; es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Hâşiye 'ale'l-keşşâf* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1966), 15; Kâfiyecî, *Kitâbu't-teysîr*, 13; Abdullah Nezir Ahmed, *Hizânetü'l-’ulûm fi taşnîfi'l-fünûni'l-İslâmiyye ve meşâdirihâ: Şerhu'l-lü'lü'n-naẓîm fi revmi't-ta'allûm ve't-ta'lim* (Beyrut: Daru'l-besairi'l-İslâmî, 1998), 37; Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü*, haz. Ömer Tolgay (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 183; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 427; Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, trc. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan (Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009), 148; Süleyman b. Ömer el-Cemel, *Hâşiye 'ale'l-Celâleyn* (Delhi: Matbaa-i Mürteza, 1284), 1: 2; Sâvî, *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Celâleyn*, 1: 3; Şihâbüddîn Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l- Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beyrut: Daru ihyai't-turâsi'l-Arabî, ts.), 1: 3; İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 11-12; Molla Huveys, *Beyânu'l-me'ânî*, 1: 6; Humeynî, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 1:4; Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsiri'l- Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1997), 1: 7; Hererî, *Tefsiru hadâiki'r-ravh*, 1: 11; es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Müsevî el-Hôî, *el-Beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Envaru'l-Hüda, 1981) 397; Ali Ekber Babaî v.dğr., *Kur'an Tefsiri Metodolojisi*, trc. Mikail Gürel (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2013), 135.

zikredilmektedir. Ancak bu meseleye yer veren müelliflerin çoğu, Kıraat ilmini genel olarak, yararlanan ilimler kapsamında zikretmekte ve herhangi bir ayırım yapmamaktadır.³¹ Diğer bazı müfessirler ise, anlama tesir eden ve etmeyen kıraatler ayırımı yaparak bu ilişkiye ayrıca dikkat çekmektedirler. Mesela İbn Cüzey (ö. 741/1340) açık bir şekilde, tefsir yapabilmek için kıraatlerin gerekli olduğunu belirttikten sonra, onu, bir anlama tesir eden ferş ve etmeyen usûlî/edâ okumaları olmak üzere ikiye ayırmaktadır.³² Yine Taşköprülüzâde'nin (ö. 968/1561) *Mevzû 'ât'*ında şöyle denmektedir: "Zira onunla Kur'an'ın keyfiyet-i nutku ve edâsı bilinir."³³ 'Edâ' ifadesiyle murada etki etmeyen okunuş biçimlerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre tefsir için Kıraat ilminin gerekli olduğunun ifade edilmesinden ve bazı müelliflerin açıkça anlama tesir etmeyen okunuşlardan bahsetmesinden hareketle, müfessirlerin, telaffuz keyfiyeti açısından Kur'an lafızlarının incelenmesi gerektiğini düşündükleri sonucuna ulaşılabilir.

Diğer müelliflere nazaran İbn Cüzey ve Taşköprülüzâde'nin kıraatlerle ilgili hususi açıklamalarını, onların Tefsir tanımlarıyla birlikte düşündüğümüzde farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. İbn Cüzey'in tarifi şöyledir: "*Tefsir: Kur'an'ın şerhi, manasının beyanı; nassının, işaretinin ve [açık olmayan] içeriğinin gerektirdiği hususları açıklamaktır.*"³⁴ Taşköprülüzâde ise şöyle tanım yapmaktadır: "*Bu bir ilimdir ki nazm-ı Kur'an'ın manasından bahseder tâkati beşeriye ve kavâidi arabîye iktizâ ettiği miktarmca.*"³⁵ Açıkça görüldüğü gibi her ikisinde de Tefsir'in, Kur'an'ın anlamıyla, oradaki murad ile ilgilendiği belirtilmektedir. Burada sunulan tasavvur, her iki müellifin Tefsir-Kıraat ilişkisi bağlamında dikkat çektikleri, anlama tesir etmeyen

³¹ Râgıp el-İsfahânî, *Muqaddimetü câmi 'i't-tefâsîr ma'a tefsiri'l-fâtîha ve metâli 'i'l-Bakara*, thk. Ahmet Hasan Ferhat (Kuveyt: Daru'd-da've, 1984), 94; Beyzâvî, "*Risâle fi mevzû 'âtî'l-'ulûm ve ta'ârifihâ*", 96; Süleyman b. Abdülkavî b. Abdülkerim et-Tûfî, *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsir*, thk. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002), 49; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhtî*, 1: 108-106; Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâtî (Kahire: Daru'l-hadis, 2006), 22; Molla Fenârî, *'Aynu'l-â'yân*, 87; Kâfiyecî, *Kitâbu't-teysîr*, 11; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Fevvez Ahmet Zemerli (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 2011), 866; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zümûn*, 1: 433; Tehânevî, *Keşşâf*, 1: 33.

³² İbn Cüzey, *et-Teshîl* 1: 16.

³³ Taşköprüzâde, *Mevzû 'âtü'l-'ulûm*, 1: 546. Bu çalışmanın Arapça aslında sadece 'nutk' ifadesi bulunmaktadır. Bk. Taşköprüzâde, *Miftâhus's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû 'âtî'l-'ulûm* (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1985), 2: 83.

³⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1: 9.

³⁵ Taşköprüzâde, *Mevzû 'âtü'l-'ulûm*, 1: 509.

kıraatlerle uyuşmamaktadır. Nitekim Tefsir ve Kur'an ilişkisi, anlam/murad üzerinden kuruluyorsa, tefsir sürecinde murad ile ilişkili olmayan telaffuz meselelerine yer verilmemesi gerekmektedir. Dolayısıyla Tefsir'in yararlandığı ilimler kısmındaki izahlar değil, anlam araştırmasına vurgu yapan tanımlar esas alındığında, ilgili kıraat araştırmalarının Tefsir'de yapılmaması gerektiği düşünülebilir. En azından ilgili tanımlar üzerinden sunulan tasavvur, Tefsir-Kıraat ilişkisine dair dile getirilen açıklamaları tartışmalı hale getirmektedir.

Bazı tefsirlere bakıldığında murada etki etmediği düşünülen okuma biçimlerinin, müfessirler tarafından yoğun bir şekilde işlendiğini söylemek mümkün değildir. Örneğin erken dönem müfessirlerimizden Taberî'nin (ö. 310/923) kıraat anlayışı bağlamında yapılan çalışmalarda onun anlama tesir etmeyen usûlî okumalara, ilgili bazı istisnalar dışında pek önem vermediği ifade edilmektedir.³⁶ Taberî, ayrıca el-Fatiha 1/4. âyetin tefsirinde bir yandan her iki disiplinin ayrıştığını, bir yandan da Tefsir'de anlama tesiri olan kıraatlerin dikkate alınması gerektiğini teyit eden ifadelere yer vermektedir:

[Bu] Kıraatin kimden rivayet edildiği hususunda, rivayetinin naklini (hikâye) Kitabu'l-kıraat'ta tetkik ettik. [Bu hususta] tercih ettiğimiz kıraati ve bu kıraatin doğruluğunu gerektiren delili (illet) orada bildirdik. Burada aynı şeyi tekrar etmeyi uygun bulmuyoruz. Çünkü bu kitabımızda [tefsirde] amaçladığımız şey, kıraat vecihlerini değil de Kur'an âyetlerinin anlam (tevil) yönlerini açıklamaktır.³⁷

Taberî'nin, anlamın değişimine etki eden kıraat farklılıklarına daha fazla yer verdiği³⁸ düşünüldüğünde, esasen bu ifadeleriyle onun, hem kıraat incelemelerinin yerinin Tefsir olmadığını, hem de farklı anlamların ortaya çıkışına tesiri bulunan rivayetleri dikkate almayı kastettiği söylenebilir.

Erken dönem şii müfessirlerden Tûsî (ö. 460-1067) de mukaddimesinde, takip edeceği amacının Kur'an'ın manalarını ve orada

³⁶ Necattin Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 163, 165, 169-170, 173-174, 176-178.

³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. İslam Mansur Abdülhumejd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed (Kahire: Daru'l-hadis, 2010), 1: 138.

³⁸ Detaylı bilgi için bk. Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 201-260; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 270-272.

bulunan çeşitli gayeleri bilmek olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Ancak onun tefsirinde de yer yer muradın tespitine etki etmeyen okunmuş biçimlerine yer verildiği görülmektedir.⁴⁰

Literatürde önemli konumları bulunan Sa'lebî (ö. 427/1035),⁴¹ Vâhidî (ö. 468/1076),⁴² İbn Atıyye (ö. 541/1147),⁴³ Râzî,⁴⁴ Zemahşerî (ö. 538/1144),⁴⁵ ve Beyzâvî⁴⁶ gibi müfessirlerin de benzer bir tavır sergiledikleri anlaşılmaktadır. Onların da idgam, izhar, tahkik, teshil, tahfif, imale, işmam vb. okunmuş durumlarından bahsettikleri görülmektedir.

Bir başka müfessir İbn Kesir (ö. 774/1373) konuyla ilgili olarak, el-Bakara 2/97. âyet bağlamında, ilgili lafızların dil ve okunuş bakımından farklı vecihlerinin bulunduğunu, tefsirini uzatmamak için bunlara yer vermeyeceğini belirtmekte; ancak âyetteki manayı veya hükmü etkileyen okumaların bunun dışında olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁷

³⁹ Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l- Kur'ân*, thk. Aga Büzürk-i et-Tahrânî (Beirut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.), 1: 3.

⁴⁰ Bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 3: 268-269, 385; 4: 178-180; 6: 96; 7: 101, 8: 441; 9: 53

⁴¹ Ebû İshak Ahmet b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beirut: Daru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 2002), 1: 92, 114, 119, 140, 154; 2: 45, 67, 155-156, 247, 277; 3: 62, 160; 4: 182, 362; 5: 116, 200; 6: 117, 161, 199.

⁴² Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmet el-Vâhidî, *et-Tefsiru'l-başıit*, thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân (İskenderiyye: Daru'l-musavveri'l-Arabî, ts.), 1: 454, 477, 524; 2: 50-51, 149-150, 175; 3: 62-63, 79; 4: 83, 385, 401, 403, 423; 5: 24-25, 275, 283; 6: 347; 7: 72, 201, 241.

⁴³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-oe'ciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001), 1: 97, 103, 143, 354, 388, 398; 2: 6, 55, 83-84, 246, 433; 3: 29, 85, 102, 223; 4: 4, 14, 25, 68, 542; 5: 14, 161, 181, 451-452.

⁴⁴ Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beirut: Daru'l-fikr, 1981), 2: 2; 3: 96; 4: 171; 7: 45, 92; 8: 13; 11: 52; 12: 201, 239. Râzî'nin anlamla ilgili olmayan telaffuz farklılıklarına dair değerlendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddin Razi ve Tefsir-i Kebir'i* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998), 328-345.

⁴⁵ Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik gawâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beirut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009), 1: 27, 133; 2: 374, 554, 670; 3: 339; 4: 441. Zemahşerî'nin yer verdiği anlama tesir etmeyen okunuşlar hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Kılıç, *Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 92-129.

⁴⁶ Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muahmed el-Beyzâvî, *Envârüt-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beirut: Daru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1418), 1: 30, 46; 2: 5, 15; 3: 37, 104, 157, 263, 272-273; 4: 9, 22, 42, 252; 5: 51, 308.

⁴⁷ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l- Kur'âni'l-'Azim*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Giza: Müessesetü Kurtuba, 2000), 1: 510.

Görebildiğimiz kadarıyla müfessirlerin bu tür okunuş biçimlerine fazla önem vermedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bazı tefsirleri kıraat açısından inceleyen çalışmalarda tespitler de bunu doğrular niteliktedir.⁴⁸ Tefsirlere bakıldığında âyetlerin veya lafızların anlamları ve bu süreçte söz konusu olan tartışmalar hakkında müfessirlerin daha fazla gayret sarf ettikleri görülmektedir. Bu durum müfessirlerin nazarında, tefsirde anlam/murad olgusunun daha baskın olduğunu düşündürmektedir. Böyle olmakla birlikte lafızların anlam dışındaki telaffuzla ilgili farklılıklarının ara ara zikredilme gerekçesini, yukarıda yer verildiği üzere, Musannifek ve Burûcirdî'nin izahlarıyla değerlendirmek mümkündür.

Şehâbetin Hâfacî (ö. 1069/1659) ve Konevî (1195/1780) gibi müfessirler tarafından *Envâru't-tenzîl*'e yapılan şerhlerde 'kîle/denildi' lafızıyla Kıraat'ın Tefsir'den sayılmadığı yönünde bazı görüşlere yer verilmektedir. Buna göre Tefsir ve Kıraat ilminin konusu, Kur'an olmak üzere aynı olsa da Tefsir'in Kur'an'ın manasını/muradını anlamakla kayıt altına alındığı belirtilmektedir. Kıraat'ın ise nazmı yönüyle Kur'an'la ilgilendiği ve meselelerinin çoğunun anlama tesir etmeyen edâ okumaları hakkında olduğu zikredilmektedir. Eğer Tefsir kendisine getirilen bu kayıttan ayrılacak ve Kur'an'ı mutlak olarak konu edinecek olursa, bu durumda Tefsir'in Kıraati de içermesi gerekecektir. Hafâcî, meselelerinin çoğunun edâ ile ilgili olması hasebiyle kıraatleri kimsenin Tefsir'den saymadığını ifade etmektedir.⁴⁹

Son dönem müfessir ve araştırmacılardan bazıları bu konuda daha açık tavır benimsemektedir. Bu tavrın belirginleşmesinde, çağdaş dönemde daha fazla hissedilen alan ayrışmalarının etkisi de düşünülebilir. Kur'an ilimlerine dair eser kaleme alan şiî bir müellif her iki ilmin, konusu ortak olsa da, Kur'an'a farklı yönlerden yaklaştıklarını ifade etmektedir. Ona göre

⁴⁸ Bk. Kılıç, *Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Kıraat Olgusu*, 92; Adıgüzel, *Kıraatler Açısından Fahrüddin Razi ve Tefsir-i Kebir'i*, 198; Abdülmecit Okçu, *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000), 198; Hanay, *Kur'an Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 163, 165, 169-170, 173-174, 176-178; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 271-272.

⁴⁹ Şehâbeddîn Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şehâb alâ tefsiri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Daru sadır, ts.), 16; İsmâüddîn İsmail b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ tefsiri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve ma'ahû hâşiyetü İbni'l-Temcîd*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002), 1:41. Ancak yukarıda yer verdiğimiz tanımlar hatırlanırsa, bazı müfessirlerin Tefsir'de kıraat araştırmalarını önemsemeleri, "Kıraati hiç kimsenin Tefsir'den saymadığı" ifadesini tartışmalı hale getirmektedir.

Kur'an'ın telaffuzu ve bununla ilgili her türlü mesele Kıraat ilminde, anlamları ve onlarla ilgili her türlü mesele de Tefsir'de araştırılmaktadır.⁵⁰

Sünnî müfessirlerden İbn Âşûr Kıraat-Tefsir ilişkisine dair daha detaylı ifadelerle vermektedir:

Bana göre kıraatlerin iki durumu vardır. Birincisi Tefsir'le hiçbir ilişkisi olmayan kıraatler, ikincisi de çeşitli açılardan onunla ilişkisi olanlardır. Birincisine gelince bu; uzatma miktarları, imaleler, tahfif, teshil, tahkik, cerh, hems ve ğunne gibi harflerin ve hareketlerin telaffuz şekilleri ve birçok irap vecihleri hakkında kurrânın ihtilaf ettikleridir... Ancak âyetlerdeki mananın değişimine tesiri bulunmamasından dolayı bunların Tefsir'le hiçbir ilişkisi yoktur...⁵¹

Birçok irap farklılığının gerçekten anlama tesir edip etmediği ayrıca tartışmaya değer bir mesele olmakla birlikte, burası için önemli olan husus; kelimelerin ve harflerin telaffuz keyfiyetlerinin, temelde anlama etki etmedikleri için Tefsir'in kaynağı olarak görülmemesidir. Nitekim İbn Âşûr'un, tanımını da anlam vurgusu üzerine kurduğu görülmektedir. Onun nezdinde Tefsir, Kur'an lafızlarının manalarının beyanı ve bu lafızlardan elde edilen anlamlarla ilgilenmektedir. Burada lafızlarının, salt lafız olmaları yönünden incelenmesi söz konusu değildir. O, Tefsir'in mevzusuna getirdiği yön (haysiyet) kaydıyla mana araştırması yapan Tefsir'in ve salt telaffuz meselesiyle ilgilenen Kıraat'in birbirinden ayrıldığını açıkça ifade etmektedir.⁵²

Benzer kabul bazı çağdaş araştırmalarda da kabul edilerek dile getirilmektedir. Bu meyanda bazı kıraat vecihlerinin tefsire etki etmediği, bu sebepten Tefsir'le ilişkili olmadığı ve müfessirlerin bunlara önem vermedikleri, dahası müfessirlerin çoğunun doğrudan veya dolaylı yoldan ancak manaya tesiri bulunan kıraatlerle yetindikleri ifade edilmektedir.⁵³

⁵⁰ es-Seyyid Muhammed Bakır, 'Ulûmü'l-Kur'ân (Kum: Müessesetü'l-hadî, 1417), 224-225.

⁵¹ Konuyla ilişkisiz bazı kısımları ve örnekleri tecrit ederek çevirmeyi uygun gördük. Bk. İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 51.

⁵² İbn Âşûr *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 1: 11.

⁵³ Bk. Ahmet Halit Şükrî, "Ehemmiyyetü zikri'l-kıraât fi kütübü't-tefsir ve fevâidihâ", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmî* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 240; Okçu, *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri*, 198; Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 431; Halit Abdurrahman el-Akk, 'Usûlü't-tefsir ve kavâ'idüh (Beyrut: Daru'n-nefâis, 2007), 428-429; Muhammed Ömer Bazmûl, *el-Kıraat ve eseruhâ fi't-tefsir ve'l-ahkâm* (Doktora Tezi, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1413), 307; Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr,

Meseleye müstakil bir disiplin çerçevesinde bakılacak olursa, anlama tesir etsin veya etmesin Kur'an lafızlarının telaffuz keyfiyetinin araştırılması, müstakil bir ilim ve sanat haline dönüşen Kıraat ilmi tarafından deruhte edildiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu ilminin Kur'an'ı edâ yönüyle konu edindiği erken dönemlerden beri özellikle ilimler tasnifi bağlamında vurgulanmıştır.⁵⁴ Dikkat çekilen ayırım, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin bu ilme getirdiği tanım üzerinde de belirgindir. Ona göre; “*el-Kıraat: Kur'an kelimelerinin edâ keyfiyetiyle ve ravilerine nispet ederek bunların farklılıklarıyla [ilgilenen] bir ilimdir. Bundan Lugat, Nahiv, Tefsir ve benzer diğer ilimler dışarı çıkmıştır.*”⁵⁵ Buradan, bahsedilen her iki ilmin ayrıştığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim edâ keyfiyetiyle ilgili med, kasr, hemze ve ilgili durumları, imale, tahfif, teshil, tağliz, terkik, idgam, tahkik, hadr, tedvir ve tertil gibi hususlar çok detaylı bir şekilde kıraat kitaplarında incelenmekte, bunlara dair tartışmalar ve görüşler bu ilmin müdevvenatında yer almaktadır.⁵⁶

Özellikle bugün her iki disiplinin ayrıştığı daha açık görülmekte; farklı ve düzgün okuma biçimlerinin yanı sıra kıraat tarihi, çeşitleri, ekolleri

Mefûmu't-tefsir ve't-te'vil ve'l-iştinbât ve't-tedebbur ve'l-müfessir (Riyâd: Daru İbnü'l-Cevzî, 1427), 79.

⁵⁴ Bazıları için bk. İbn Hazm, “Risâle Merâtibi'l-'Ulûm”, thk. İhsan Abbas, *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî, 1983), 4: 78-79; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2005), 24-25; İbnü'l-Ekfânî, *İrşadi'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid fî envâ'i'l-'ulûm*, thk. Abdülmünim Muhammed b. Ömer-Ahmed Hilmi Abdurrahman (Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 157; Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukâddime*, thk. Muhammed Abdullah ed-Dervîş (Dımaşk: Daru'l-Belhî, 2004), 2: 173-174.

⁵⁵ Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve müşşidü't-fâlibîn*, nşr. Ali b. Muhammed Umran (Mekke: Dâru alemlî'fevaid, 1419), 1: 49. Benzer tanım için bk. Taşköprizâde, *Mevzû 'âtu'l-'ulûm*, 1: 444; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfî fudâlâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erbe'ate 'aşer*, thk. Su'ban Muhammed b. İsmail (y.y., 1987), 67. Kıraat ilminin tanımı, konusu, gayesi, faydası, üstünlüğü, hükmü ve kaideleri hakkında ayrıca bk. İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatı* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2012), 235-237.

⁵⁶ Örnekler için Bk. Ebü Ömer ve Osman b. Said ed-Dânî, *et-Teyisir fi'l-kırââti's-seb'* (Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabî, 1984), 30-41, 45-53 vd.; Ebü'l-Kasım Yusuf b. Ali b. Cübare İbn Muhammed b. Akil el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kırââti'l-'aşr ve'l-erba'ini'z-zâideti 'aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rufaî eş-Şayib (Müessesetü Semâ, y.y., 2007), 308-312, 370-399 vd.; Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbağ (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 1: 205-208, 215-369, vd.; Bennâ, *İthâfî fudâlâi'l-beşer*, 157-296, 307-313, vd.

vs. ile ilgili teorik çalışmalar Kıraat'ın araştırma konuları arasına dahil olmakta,⁵⁷ bunların eğitimi ise din eğitimi verilen kurumlarda kıraat ve tecvid dersleri ile aşere, takrib ve tayyibe kursları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Tefsir'in genel olarak Kur'an'ı anlamla ilişkisi olmayan hususlar açısından da araştırdığı düşünülecek olsa, bize göre yukarıdaki mülahazalar dolayısıyla usûlî kıraatlerin örnek olarak ileri sürülmesi ve buna göre Tefsir'in bunları kuşatmasının beklenmesi uygun görünmemektedir. Nitekim tarihsel tecrübeden anlaşıldığı kadarıyla konuyla ilgili meseleler müstakil ilim veya sınaat haline dönüşen Kıraat gibi bir disiplin tarafından araştırılmaktadır.

3. BAZI ULÛMÜ'L-KUR'ÂN MESELELERİ VE TEFSİR

Tefsir'in Kur'an'ı, anlamlarının dışında da incelediği iddiasına, her ne kadar sırf telaffuzla ilgili kıraatler örnek verilse de, bu kabulün kıraatleri de aşacak derecede kuşatıcı olduğunu ifade etmiştik. Buna göre Tefsir'in, Kur'an'ı anlamları dışında incelerken, bunun kapsamına başka hususlar da girmektedir. Bunlardan biri, Kur'an lafızlarının yazılış meselesiyle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle Tefsir'in, Kur'an'ı sırf yazılış açısından da inceleyebilmesi söz konusudur.

Klasik dönemde, Beyzâvî tefsirinin bazı şerhlerinde müfessirin, tefsir esnasında resmî hatta uygun olanlarla olmayanları birbirinden ayırt edebilmesi için Resm-i Osmanî ilmini de bilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁵⁸ Bu ilmin Tefsir için gerekli olup olmadığının veya onun kapsamına girip girmediğinin son dönem bazı tanım tartışmalarında da gündeme geldiği görülmektedir.

Kur'an'ın ve lafızlarının bizatihi kendisiyle ilgili olması hasebiyle konuya temas eden çalışmalarda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Zürcânî (ö. 1948) tanımları değerlendirirken 'Allah'ın muradına delalet etmesi açısından' ifadesine göre, Kur'an'ın yazılış meseleleriyle ilgilenen Resm-i Osmanî ilminin, delaletle ilgili olmadığı gerekçesiyle tanım dışında kaldığını söylemektedir. Buna karşın Zehebî (ö. 1977) özellikle bazı yazılış

⁵⁷ Mehmet Ünal, "Kur'an'ın Fonetik Naklinin Tarihi", *Tefsir El Kitabı*, ed. M. Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 64.

⁵⁸ Hafâcî, *Hâşiye*, 1: 16; Siyâlkûtî, *Şerh*, 7a; Konevî, *Hâşiye*, 1: 40.

biçimlerinin anlama tesir ettiğini gerekçe göstererek, bu ilmin Tefsir'in kapsamına girdiğini ifade etmektedir.⁵⁹

Yukarıdaki yaklaşımlarda mushafın yazı biçiminin anlama tesir edip etmemesi, diğer bir ifadeyle lafızların anlamıyla değil de, görünüşleriyle alakası bakımından Tefsir'in kapsamına girmesi veya girmemesi ön plana çıkmaktadır. Yanı sıra mushaf metnine dair aktarılan yazı biçimlerinin anlama etki edip etmediği burada belirsiz kalmaktadır. Bu belirsizliğin giderilmesine göre de Resm-i Osmanî ilmi, Tefsir'in dışında kalacak veya Tefsir tarafından kuşatılacaktır. Tabii ki bu, Tefsir'i sadece anlam araştırmasıyla kayıtlayanlara göre olacaktır.

Ancak tefsirlerde lafızların anlama tesir etmeyen özellikleri bakımından da incelendiğini, özelde yazılışla ilgili izahların bulunabildiğini dikkate alan müfessirlere göre ise bu durum Tefsir'in kapsamında görülmesi gerekmektedir. Buna göre öncelikle lafızların yazılış biçimlerinin, anlama etki edip etmediğine, daha sonra mushaf lafızlarının kitabeti meselesinin hangi ilimde incelendiğine bakmak gerekmektedir.

Meseleye konu hakkında Zürcânî'nin değerlendirmeleri üzerinden giriş yapılabilir. O, Ebû Hayyan tarafından yapılan tanımı daha uygun görmektedir. Fakat bu tanımda Kur'an'ın yazılışıyla ilgili meselelerin kuşatıldığı veya dışarıda bırakıldığına dair doğrudan ne bir kayıt, ne de bir izah zikredilmektedir. Zürcânî, Resm-i Osmanî ilminin anlam araştırmasına vurgu yapan tanımın dışında kaldığını, çünkü bu ilmin Kur'an'ı sadece yazılış yönüyle ele aldığını ifade etmektedir. Buna rağmen *el-Menâhil*'in, Kur'an'ın yazılması ve mushaflarla ilgili değerlendirmelerde bulunduğu kısmında anlama tesir eden bazı yazı örneklerine yer vermektedir.

O, Hz. Osman mushafının yazısının üstün ve faydalı yönlerine dair hususlardan bahsederken ikinci bir fayda olarak bazı yazılışların, çeşitli manaları açık tarzda ifade edebilecek biçimde yazıldıklarını belirtmekte ve bunlara şu örneği vermektedir. "أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا"⁶⁰ âyetinde 'أَمْ' edatı ayrı yazılmışken, "أَمْ مَنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ"⁶¹ âyetinde bitişik yazılmıştır. Bunun gerekçesi ilk sıradaki âyette yer alan 'أَمْ'in, 'بَلْ' manasına gelen munkatı 'أَمْ'i olduğunu belirtmek, ikincisinde bitişik yazılmasının nedeni de

⁵⁹ Muhammed Abdülazim ez-Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l- Qur'ân*, thk. Fevvez Ahmet Zemerlî (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 1995), 2: 6; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn* (Kahire: Daru'l-hadis, 2005), 1: 18.

⁶⁰ en-Nisa 4/109.

⁶¹ el-Mülk 67/22.

orada böyle bir anlam taşımadığını ifade etmektedir.⁶² Daha erken kaynaklara bakılacak olursa bazı yazılış biçimlerinin anlama tesir ettiğini gösteren örneklerle karşılaşılacaktır. Burada Dâni (ö. 444/1053) ve Merâkeşî'nin (ö. 721/1326) verdiği bazı örneklerle bakılabilir.

Merâkeşî, Kur'an'da yazılışıyla ilgili farklılık bulunan iki fiilden bahsetmektedir. Bu fiillerin son harfi olan 'û'n gösterilmesi gerektiğine rağmen yazılışta yer verilmemesinin birtakım anlamlar dolayısıyla olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "سَنَدُّغُ الرَّبَّانِيَّةِ"⁶³ âyetinde yer alan 'سَنَدُّغُ' fiilinin yazılışında, eylemin hızlıca gerçekleşmesi, Zebânîlerin çağrıyla hemen cevap vermesi ve kuvvetli bir şekilde onları yakalamaları anlamı vardır. Yine "وَيَمُحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ"⁶⁴ âyetindeki 'وَيَمُحُ' fiilinin gerektiği gibi yazılmamasının gerekçesi de, yok edişin hızlıca olacağına, batılın da bunu hızlıca kabul edeceğine işarettir.⁶⁵ Bu tür anlam çıkarımlarına karşın Kur'an'da yer alan bu fiillerin veya diğer bazı ifadelerin mevcut Arapça yazıyla farklılık oluşturmasının gerekçesi olarak, İslam'ın ilk dönemlerinde sistemli bir yazı sitilinin olmaması gibi ihtimallerden bahsedilebilir.⁶⁶ Bununla birlikte Merâkeşî'nin böyle anlam ihtimallerinden bahsetmesinin, ifade edildiğine göre⁶⁷ onun mushaftaki tüm yazılış biçiminin tevkîfi olduğunu düşünmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Yazı biçimlerinin anlama tesir etmesine örnek olabilecek daha farklı örnekler de kaynaklarda yer almaktadır.

Dâni örneğin, "هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ"⁶⁸ âyetindeki 'يُسَيِّرُكُمْ' fiilinin Şam mushaflarında 'يُنْشُرُكُمْ' şeklinde yazıldığını bildirmektedir. Yine onun aktardığına göre, "قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا"⁶⁹ âyetindeki 'قُلْ', Mekke

⁶² Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 307; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 1: 19. Bu ve diğer örnekler için bk. Ebû'l-Abbâs Ahmet b. el-Bennâ el-Merâkeşî, *'Uwânü'd-delîl min mersûmi hattî't-tenzîl*, thk. Hind Şelbî (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1990), 129-130.

⁶³ el-Alak 96/18.

⁶⁴ eş-Şûra 42/24.

⁶⁵ Merâkeşî, *'Uwânü'd-delîl*, 88-89; vd. 91-96. Krş. Süyûtî, *el-İtkân*, 833. Dâni aynı fiillerin 'û'sız yazılışını zikretmekte, ancak bunun, birtakım anlamlardan ötürü olduğundan bahsetmemektedir. Ebû Amr Osman b. Said ed-Dâni, *el-Muknî' fi resmi meşâhifi'l-emşâr*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-küllîyyati'l-Ezheriyye, 1978), 42.

⁶⁶ İbn Haldûn yazının gelişmemişliğinden kaynaklanan, yazılış biçimlerinin ardında anlamla ilgili farklılıklar aramaya eleştirel yaklaşmaktadır. Bk. İbn Haldûn, *Muqaddime*, 2: 121-123.

⁶⁷ M. Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 243.

⁶⁸ Yunus 10/22.

⁶⁹ el-İsra 17/93.

ve Şam mushaflarında ‘فَالْ’ şeklinde yazılıdır. “لَا جِدْنَ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا”⁷⁰ âyetindeki ‘مِنْهَا’ ise Mekke, Medine ve Şam mushaflarında ‘مِنْهُمَا’ şeklinde yazılıdır.⁷¹ Bu tür farklılıkların anlamda değişikliklere neden olacağı aşikârdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsirlerde bu tür mushaf yazılışından kaynaklanan farklılıkların müfessirlerce dikkate alındığı görülmektedir.⁷² Fakat bu tür bilgilerin tefsirlerde yoğunluk içerdiğini söylemek pek mümkün değildir. Tespit edebildiğimiz mevcut örnekler de hemen hemen aynı hususlarla ilgilidir. Bunun sebebinin, mushaflardaki farklılıkların ya da bu farklılıkları aktaran rivayetlerin az oluşu⁷³ ile bir dönemden sonra müslümanların mushafla ilgili olarak Resm-i Osmanî'nin yazılış sili üzerinde icma etmiş olmaları⁷⁴ gösterilebilir.

Bu tür örneklerin tefsirlerde yer alması yazı/kitabet meselesinin Tefsir tarafından üstlenildiği anlamına gelmemektedir. Bazı kaynaklarda bu tür meselelerin, bazen müstakil bir ilim olarak Hat sanatı kapsamında görüldüğü, bazen de Kıraat ilmi tarafından konu edinildiği ve Tefsir'in bunlardan ayrıştığı belirtilmektedir.⁷⁵ Bunla birlikte, yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere, çok farklı yazı biçimlerinin olduğunu söylemek zordur. Çünkü belli bir yazı sili üzerinde icma edilmiştir. Buna karşın bir kısım hat farklılıklarının da anlama etki ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda tanıma

⁷⁰ el-Kehf 18/36.

⁷¹ Dâni, *el-Muḳnî'*, 108. [Mushaflar arasındaki diğer farklılıklar için de bk. age., 106-125.] Dâni mushaflar arasındaki bu farklılıklar için tartışmaya açık görünen bir gerekçe ileri sürmektedir. Ona göre, Hz. Osman Kur'an'ı bir mushafta toplatmış, tek bir surette yazdırmış ve bu hususta Kureyş lehçesini tercih etmiştir. Fakat o, Allah'tan gelen ve Rasûlullah'tan iştirilen, bir kelimeyle ilgili tüm okuyuş biçimlerini (harfler), bütün farklılıkları ayrı ayrı yazmadıkça tek bir mushafta toplamanın mümkün olmadığını görmüştür. Nitekim bu durum da, mushafta karışıklığa ve karmaşaya neden olacağı için farklı okunuşları diğer mushaflara dağıtmıştır. Böylelikle farklı okunuşlar bazı mushaflarda bulunurken diğer mushaflarda bulunmamış olacaktır. [Dâni, *el-Muḳnî'*, 118-119.] İbn Haldun bu durumu, yazının gelişmemişliği ile ilişkilendirmektedir. Bk. İbn Haldûn, *Muḳaddime*, 2: 121-123.

⁷² Bazı örnekler için bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 4: 585-586, 591-592; 8: 101, 314-615, 332; 10: 684; Sa'lebî, *el-Keşf be'l-beyân*, 1: 267, 280; 4: 76, 153; Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdû'l-me'sîr fi 'ilmi't-tefsir* (Kahire: Mektebetü'l-İslamî, ts.), 5: 495; 7: 16, 288; Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 4: 79; 9: 4; 12: 19-20; 13: 9; 14: 86; 16: 198.

⁷³ Bu hususla ilgili kaynakların çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Maşalı, “Mushaf”, 31: 247.

⁷⁴ Bu konudaki konsensüsle ilgili olarak bk. M. Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2004), 288-300.

⁷⁵ İbn Haldun, *Muḳaddime*, 2: 174; Ahmet b. Yahya b. el-Hafîd el-Herevî, *ed-Dürrü'n-nazîd min mecmû'âti'l-ḥafîd* (Kahire: Matbaatü't-tekaddüm, 1322), 3; Muhammed Bakır, ‘Ulûmü'l-Ḳur'ân, 224-225.

'Allah'ın muradına delaleti' şeklinde bir kayıt getirilmiş ise, bu, temelde Kelam'ın ahvaliyle ilgili anlama tesir eden ilimleri kuşatacak, etmeyenleri ise dışarıda bırakacaktır. Buna göre mushaftaki kitabet farklılıklarının, anlamlara tesiri düşünülüyorsa, murada delalet açısından kayıtlanan tanımın, anlama tesir eden kıraatler gibi bazı yazılış biçimlerini de kapsayacağı söylenebilir.

Bu durum hem Kur'an lafızlarının yazılışıyla ilgili olduğundan, yani lafızları delalet dışı konu edindiğinden, hem de bu hususta tefsirlerde bilgiler bulunduğundan, Tefsir'in Kur'an'ı zat bakımından da incelediğini düşünenlere göre, ek bir kayıtle tanımda buna işaret edilmesi gerekmektedir. Fakat belirttiğimiz üzere anlama tesir etmeyen kıraatler gibi bunlar da Hat veya Resm ilmi ya da Kıraat ilmi tarafından mesele edinilmekte ve araştırılmaktadır. O halde Kur'an'ın zat bakımından incelenmesine atıfla tanıma yerleştirilen 'Kur'an olması bakımından' kaydı için, ne usûlî kıraatlerin ne de yazı meselelerinin örnek olarak uygun düşeceği söylenebilir. Bunlar başka bir ilim tarafından araştırıldığından dolayı Tefsir'in bunları mesele edinmediği ve bunlar için tanıma bir kayıt getirilmesine de gerek olmadığı sonucuna varılabilir.

Başka zaviyeden bakarak, Fenârî'nin tanıma getirdiği 'Kur'an olması bakımından' kaydını Tefsir'de karşılayacak meseleler yok mudur, diye sorulabilir. Bu soruyu şöyle de sorabiliriz: Tefsir'de Kur'an'la veya âyetlerle anlamları dışında ilgilenildiği hususlar bulunmamakta mıdır? Anlama tesiri olmayan kıraatlerden ve yazılış biçimlerinden başka, özellikle bazı ulûmü'l-Kur'ân eserlerine bakıldığında, delaletleri haricinde Kur'an lafızlarıyla veya Kur'an'ın ahvaliyle ilgili olduğu söylenebilecek bazı bilgilerin sunulduğu ve tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda müfredatü'l-Kur'ân,⁷⁶ efdalü'l-Kur'ân,⁷⁷ harflerin sayısı ilmi⁷⁸ ve havâssü'l-Kur'ân⁷⁹ gibi hususlar ön plana çıkarılabilir.

⁷⁶ Bununla Kur'an'da kendine has özelliği veya ayrıcalığı bulunan münferid âyetler kastedilmektedir. Mesela Kur'an'ın en değerli âyeti, en muhkem âyeti, en geniş manalı âyeti, en ümit veren âyeti, tevekkülü veya adaleti en iyi ifade eden âyeti ya da âyetleriyle ilgili bilgiler bu minvalde söz konusu olmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 815-821.

⁷⁷ Bu ifadeyle daha özel olarak bazı sûre veya âyetlerin üstün veya en üstün oluşu kastedilmektedir. [Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 784-815.] Bu konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda bazı âyet veya sûrelerin en üstün (efdal) olup olmadığı tartışmasının Kelam ilmindeki halku'l-Kur'ân meselesiyle irtibatlı olduğu, bu tartışmanın bir devamı olarak ortaya çıktığı tespit edilmektedir. Bu konuyla ilgili tartışmalar bazı hadislere dayalı olduğu gibi meseleye sonraki ulemanın değerlendirmeleri de etki etmektedir. Bazı bilginler bu durumu reddederken, bazıları

Taberî, Sa'lebî, Ebû Talib el-Mekkî (ö. 437/1045), Vâhidî, İbn Atıyye, Kurtûbî (ö. 671/1273), İbn Âdil ed-Dimaşkî (ö. 880/1475) gibi müfessirlerin eserlerinde bu meselelere dair de rivayetler, tespit ve değerlendirmeler görülmektedir.⁸⁰

Âyetlerin nâsîh veya mensuh olması, muhkem veya müteşâbih olması ya da mekkî veya medenî olması gibi birtakım sıfatları bulunmakta ve bunlar Kelam'ın halleri olarak görülmektedir. Benzer şekilde çeşitli açılardan âyetlerin veya sûrelerin birbirlerinden üstün olması, şu veya bu hastalığa şifa olması; Kur'an'daki kelimelerin, harflerin veya harflerdeki noktaların sayısı, bazı kelimelerin sûrelere dağılımı, sıklık oranı gibi hususlar da Kur'an'ın ahvali kapsamında konu edinilen diğer meseleler olarak görülebilir. Eğer tanıma Fenârî'nin dikkat çektiği gibi, 'Kur'an olması bakımından' genel bir kayıt konulursa, diğer bir ifadeyle Tefsir Kur'an'ı sadece anlamı yönüyle değil, genel olarak zatı ve yapısal özellikleri itibariyle araştırırsa, yukarıda zikredilen hususlar da tanımın, dolayısıyla da Tefsir'in kapsamına girecektir. Çünkü tanıma getirilen 'Kur'an olması bakımından' kaydı geniş kapsamlı olup, Kur'an'ın ahvaliyle ilgili tüm hususları kapsamaktadır.

Bu gibi hususların bazılarının doğrudan anlamın tespitine katkı sağlayan meseleler olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin üstün ve

---

farklı gerekçeler ileri sürerek kabul etmektedir. [Bk. İsmail Aydın, "Kur'an'da Efdaliyet Meselesi", *Marife* 11/3 (Kış 2011): 46-52.] Anlaşıldığı üzere bu husus esasen Kelam ilminin meselelerine dayanan bir durum olarak gözükmektedir.

⁷⁸ Bu çerçevede Kur'an harflerinin ne kadar olduğuna, hangi sürede farklı veya yoğun olarak hangi kelimelerin bulunduğu dair saptamalara ve bilgilere yer verilmektedir. Bk. Molla Fenârî, 'Aynu'l-â'yân, 84-85; Taşköprülüzâde, *Mevzû'âtü'l-'ulûm*, 2: 830-831.

⁷⁹ Havâss'ül Kur'an kavramı zaman içerisinde değişik anlamlar kazanmış görünmektedir. Fakat burada daha özeldir bazı âyetlerin veya sûrelerin nelere veya ne tür hastalıklara şifa olarak okunacağıyla ilgili bilgiler kastedilmektedir. Bunların bir kısmı sahabeye kadar dayanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 821-829; Muhammed Eroğlu, "Havâssü'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 522-523.

⁸⁰ Bazı örnekler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6: 179, 605; 11: 333; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3: 321; 6: 86, 246; 10: 117, 224; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Talip, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* (eş-Şarika: Câmi'âtü'ş-şarika külliyyatü'd-dirâsâtü'l-'ulyâ ve'l-bahsi'l-'ilmî, 2008), 1: 118, 10: 1797, 6357, 6597; 12: 8461; Vâhidî, *et-Tefsiru'l-bašit*, 14: 413; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecız*, 4: 173 389, 537; 5: 108; 9: 417; 23: 136; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtûbî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 2006), 1: 104; Molla Fenârî, 'Aynu'l-'ayân, 84-85; Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn Âdil ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmet Abdülmevcût-Ali Muhammed Muavviz (Beirut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 1: 250; 3: 3; 6: 137; 7: 160; 8: 3; 9: 3, 443, vd.

en üstün âyet veya sûre bağlamında söylenenlerin daha çok halku'l-Kur'ân problemiyle ilgili olduğu, kelamın hâdis olup olmamasının neticesinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁸¹ Efdaliyet durumunu kabul eden bilgilerin yaklaşımlarından anlaşıldığı kadarıyla bu mesele ve müfredâtü'l-Kur'ân bağlamında dile getirilen hususlar bilakis öncelikle anlamın bilinmesine bağlı hususlardır.⁸² Âyetin veya sûrenin manası bilindiği takdirde onun üstünlüğü veya ayrıcalığı üzerine konuşulabilmektedir. Bu açıdan onlar anlamın bilinmesine yardımcı olmaktan ziyade, anlam onların bilinmesine imkân sağlamaktadır. Her hâlükârda bu hususlar Kur'an'ın ahvali kapsamında görülebilecek hususlardır.

SONUÇ

Bir şeyin tanımı ne kadar iyi yapılırsa onun mahiyetinin de o kadar iyi anlaşılacağı düşüncesi, ilimlerin tanımları için de geçerli görülmüştür. Özellikle mantık ilmi müslüman bilgilerce dikkate alındıktan sonra iyi/tam tanım şartları gözetilerek müdevven ilimlerin yeniden tanımlandığı veya mevcut tanımların gözden geçirildiği söylenebilir. Daha çok müteahhir döneme tekabül eden bu süreç, Tefsir ilminin tanımı ve mahiyetiyle ilgili tartışmaları da tetiklemiştir. Bu süreçte mantıkçı kimliğine de sahip Fenârî'nin ön plana çıktığı, Tefsir'in tanımı ve mahiyetiyle ilgili önemli bir tartışmaya öncülük ettiği söylenebilir. Onun ilgili değerlendirmelerinden hareketle bu çalışmamızda sadece Tefsir'in Kur'an'la, anlamı dışında da ilgilenip ilgilenmediği meselesini araştırmaya çalıştık. Tanımlara, kuşatıcı bir ifade olması hasebiyle 'Kelam'ın ahvali' ifadesi yerleştirilmektedir. Ancak bu ifade sadece murad/anlam yönüyle kayıtlarırsa farklı, buna ilave olarak tanıma 'Kur'an olması bakımından' kaydı da eklenirse farklı bir Tefsir tasavvuru ortaya çıkmaktadır.

Tanımdaki Kelam'ın ahvali ifadesi muradın tespitiyle bazı müfessirlerce kayıtlı hale getirildiğinde, ilgili ifade tefsir sürecinde işlevsel olan esbâb-ı nüzûl, nâsîh-mensuh, muhkem-müteşâbih, âyet veya sûre tertipleri, münâsebât, mekkî-medenî, vücuh ve nezâir vd. gibi hususları içermekte ve bunlar murad meselesiyle irtibatlı olarak Tefsir'in araştırmasına dâhil olmaktadır. Burada belirleyici olan husus; 'Kelam'ın ahvali' ifadesinin, 'Allah'ın muradına delalet etmesi' ifadesiyle sınırlandırılmasıdır. Muradın tespit edilmesine etkisi olan Kur'ân ilimleri, Kelam'ın ahvali ifadesinin kapsamına girecek, etki etmeyenler de

⁸¹ Aydın, "Kur'ân'da Efdaliyet Meselesi", 48-49.

⁸² Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 807-820.

girmeyecektir. Daha açıkçası anlama tesir etmeyen kelimelerin yazılışı, telaffuzu, kelimelerin sayısı veya kelimelerdeki harflerin sayısı, havâssü'l-Kur'ân, efdalü'l-Kur'ân ve müfredâtü'l-Kur'ân gibi Kelam'ın ahvaliyle ilgili diğer ilimler/bilgiler söz konusu kaydın kapsamı dışında kalacaktır.

Tefsir tanımını sadece murad/anlam vurgusu üzere kuranlara göre, her ne kadar doğrudan anlama tesir etmeyen bu gibi hususlar tefsirlerde yer alıyorsa da, bunlar tefsirlerde birer ara cümle kabilinden açıklamalar olarak görülmektedir. Müfessirin o anki bir gayeye atfen ara cümle kabilinden temas ettiği bu hususların tefsirlerde var olması, bunların bizzat Tefsir ilminin kapsamında olan araştırmalar olduğunu göstermemektedir.

Fakat bu yaklaşıma karşın, Tefsir'in, Kur'an'ı delaletle ilişkisi bulunmayan hususlar açısından da araştırdığını düşünen müfessirlerce, yukarıda zikredilen ve anlamla ilgili görünmeyen hususları karşılayacak bir kaydın, tanıma ayrıca dâhil edilmesi gerekecektir. Bu durumları karşılaması için Fenârî'nin, tanımına 'Kur'an olması bakımından' gibi ek bir kayıt yerleştirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Mehmet. *Kıraatler Açısından Fahrüddin Razi ve Tefsir-i Kebir'i*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998.
- Akk, Halit Abdurrahman. *'Usûlü't-tefsir ve kavâ'idüh*. Beyrut, Daru'n-nefâis, 2007.
- Âl-i Gâzî, Abdülkâdir Molla Huveyş. *Beyânü'l-me'ânî*. 6 cilt. Dimâşk: Matbaatü't-terakkî, 1382.
- Âlûsî, Şihabüddîn Mahmud. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. 30 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, ts.
- Aydın, İsmail. "Kur'ân'da Efdaliyet Meselesi". *Marife* 11/3 (Kış 2011): 45-54.
- Beyzâvî, Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârut-tenzîl ve esrârü't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, 1418.
- Babaî, Ali Ekber-Kia, Gulam Azizi-Rad, Mücteba Ruhani. *Kur'ân Tefsiri Metodolojisi*. Trc. Mikail Gürel, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2013.
- Bakır, es-Seyyid Muhammed. *'Ulümü'l-Kur'ân*. Kum: Müessesetü'l-hadî, 1417.
- Bazmûl, Muhammed Ömer. *el-Kıraat ve eseruhâ fi't-tefsir ve'l-ahkâm*. Doktora Tezi, Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 1413.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfî fudâlalî'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbe'ate 'aşer*. Thk. Su'ban Muhammed b. İsmail. 2 cilt. y.y., 1987.
- Beyzâvî, Nâsirüddin. "Risâle fi mevzû'âtî'l-'ulûm ve ta'ârifihâ". *Taşnîfu'l-'ulûm beyne Nasirüddin et-Tûsî ve Nasirüddin el-Beyzâvî*. Thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman. Beyrut: Daru'n-nahdatî'l-Arabî, 1996.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bistâmî (Musannifek), Alâüddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*. Laleli, 326: 1b-177a. Süleymaniye Kütüphanesi

- Boyalık, M. Taha. "el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017): 91-118.
- Burücirdî, es-Seyyid Hüseyin, *Tefsiru's-sırâti'l-müstakîm*. 5 cilt. Kum: Matbatu's-sadr, 1416/1995.
- Cemel, Süleyman b. Ömer. *Hâşiye 'ale'l-Celâleyn*. 4 cilt. Delhi: Matbaa-i Mürteza, 1284.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. Haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif. *Hâşiye 'ale'l-keşşâf*. Mısır: Mektebe Mustafa el-Babî el-Halebî, 1966.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. 3 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 cilt. Beyrut: Daru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *el-Muknî' fi resmi meşâhifi'l-emşâr*. Thk. Muhammed es-Sadık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-külliyati'l-Ezheriyye, 1978.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *et-Teysir fi'l-kırâati's-seb'*. Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabî, 1984.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhtâ*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud v.dğr. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.
- Eroğlu, Muhammed. "Havâssü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *'Aynu'l-â'yân: Kitabü tefsiri'l-fatiha*. İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2005.
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletü'l-besmeleti'l-Hâdimî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1889.
- Hafâcî, Şehabeddîn, *Hâşiyetü's-Şehâb alâ tefsiri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- Hanay, Necattin. *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.
- Hererî, Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Üreymî. *Tefsirü hadâiki'r-ravh ve'r-rayhân fi ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 32 cilt. Beyrut: Daru tavki'n-necat, 2001.
- Herevî, Ahmet b. Yahya b. el-Hafid. *ed-Dürri'n-nazîd min mecmû'âti'l-hafid*. Kahire: Matbaatü't-tekaddüm, 1322.
- Hôî, es-Seyyid Ebu'l-Kasım el-Müsevî. *el-Beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. Envaru'l-Hüda, 1981.
- Humeynî, es-Seyyid Mustafa, es-Seyyid Mustafa el-Humeynî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 5 cilt. Matbaatü müesseseti'l-uruc, 1376.
- Hüzefî, Ebû'l-Kasım Yusuf b. Ali b. Cübare İbn Muhammed b. Akil. *el-Kâmil fi'l-kırâati'l-'aşr ve'l-erba'ini'z-zâideti 'aleyhâ*. Thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rufaî eş-Şayib. Müessesetü semâ, 2007.
- İbn Arafe, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Tefsiru İbn Arafe*. Thk. Celal el-Esyûtî. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2008.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 12 cilt. Tunus: Daru't-Tunusî, 1984.
- İbn Âdil ed-Dimaşkî, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. Thk. Âdil Ahmet Abdülmevcût-Ali Muhammed Muavviz. 20 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*. Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. Thk. Muhammed Sâlim Haşim. 2 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995.
- İbn Haldûn, Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Muqaddime*. Thk. Muhammed Abdullah ed-Dervîş. 2 cilt. Dimaşk: Daru'l-belhî, 2009.
- İbn Hazm. "Risâle Merâtibi'l-'Ulûm". *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî*. Thk. İhsan Abbas. 4 cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî, 1983.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. 9 cilt. Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşadü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid fi envâ'i'l-'ulûm*. Thk. Abdülmünim Muhammed b. Ömer-Ahmed Hilmi Abdurrahman. Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabî, ts.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mukrîn ve mürsidü't-tâlibîn*. Nşr. Ali b. Muhammed Umran. Mekke: Dâru alemi'l-fevaid, 1419.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-karââtî'l-'aşr*. Thk. Ali Muhammed ed-Dabbağ. 2 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İsfahânî, Râgıp. *Muqaddimetü câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsiri'l-fâtiha ve metâli'i'l-Bakara*. Thk. Ahmet Hasan Ferhat. Kuveyt: Daru'd-da've, 1984.
- Kâfiyecî, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman. *Kitâbu't-teysîr fi kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*. Nşr. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- Kannevî, Sıddîk Hasan Han. *Fethu'l-beyân fi makâşati'l-Şur'ân*. 16 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asrî, 1992.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatı*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2012.
- Kılıç, Mustafa. *Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Kıraat Olgusu*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ tefsiri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve ma'ahû hâşiyetü İbni'l-Temcid*. Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkah Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Mâlikî, es-Seyyid Ulvî b. es-Seyyid Abbas. *Feyzu'l- habîr ve hulâşâtü't-takrîr 'alâ nehci't-teysîr: Şerhu menzûmeti't-tefsîr*. Thk. Seyyid Ahmed Yusuf. Kahire: Matbaatu feccâleti'l-cedid, 1960.
- Maşalı, M. Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Maşalı, M. Emin. *Kur'ân'ın Metin Yapısı*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2004.
- Mekkî b. Ebû Talip, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*. 13 cilt. eş-Şarika: Câmî'âtü'ş-şarika külliyyatü'd-dirâsâti'l-'ulyâ ve'l-bahsi'l-'ilmî, 2008.
- Merâkeşî, Ebû'l-Abbas Ahmet b. el-Bennâ. 'Unvânü'd-delîl min mersûmi hattî't-tenzîl. Thk. Hind Şelbî. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Nev'î Efendi. *İlimlerin Özü*. Haz. Ömer Tolgay. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Nezir Ahmed, Abdullah. *Hizânetü'l-'ulûm fi tasnifi'l-fünûni'l-İslâmîyye ve meşâdirihâ: Şerhu'l-lü'lü'n-nażîm fi reomi't-ta'allûm ve't-ta'lîm*. Beyrut: Daru'l-besairi'l-İslâmî, 1998.
- Okçu, Abdülmecit. *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.

- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, 1981.
- Râzî, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed. *Şerhu müşkilâti'l-Keşşâf*. Fatih, 621: 1b-345a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmet b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 2002.
- Saçaklızâde. *Tertîbü'l-Ulûm*. Trc. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Celâleyn*. 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemseddin Muhammed. *Şerhu'l-Beyzâvî*, 1470: 1b-376a. Melik Abdülaziz el-Amme Kütüphanesi.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevz Ahmet Zemerli. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 2011.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *Kitabu itmâmi'r-dirâye li kurrâi'n-nikâye*. Thk. İbrahim Acuz. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1985.
- Şevberî, Muhammed b. Halife Sadru'l-Murselîn eş-Şeyh Sa'düddin el-Merhûmî. "Risâle müfide fi mevzû'î 'ilmi't-tefsir ve ta'rîfih, istimdâdih ve gâyetih". Thk. Türki b. Sa'd el-Hüveymil. *Mecelletü Tibyan lî'd-Dirâsâti'l-Kur'ânî* 15 (1435): 169-203.
- Şükrî, Ahmet Halit. "Ehemmiyyetü zikri'l-kıraât fi kütübî't-tefsir ve fevâidihâ". *Tarihîten Günümüze Kıraat İlmi*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 20 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Thk. İslam Mansur Abdülhumejd-Ahmed Âşûr İbrahim-Ahmed Ramzan Muhammed. 12 cilt. Kahire: Daru'l-hadis, 2010.
- Taşköprizâde Ahmet Efendi. *Mevzû'âtü'l-'ulûm*. Trc. Kemaleddin Mehmet Efendi. Nşr. Ahmet Çevdet. 2 cilt. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313.
- Taşköprizâde Ahmet Efendi. *Miftâhus's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âtü'l-'ulûm*. 3 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1985.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *Mefûmü't-tefsir ve't-te'vil ve'l-işinbât ve't-tedebbur ve'l-müfessir*. Riyâd: Daru İbnü'l-Cevzî, 1427.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Hâşiye 'alâ tefsiri'l-Keşşâf*. Fatih, 589: 1b-173a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Keşşâf*. Hafız Ahmet Paşa. 3: 1b-354a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'âtü keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-u'lûm*. Thk. Ali Dahruc. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tûfî, Süleyman b. Abdülkavî b. Abdülkerim. *el-İksîr fi 'ilmi't-tefsir*. Thk. Abdülkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. Thk. Aga Büzürk-i et-Tahrânî. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Ünal, Mehmet. "Kur'ân'ın Fonetik Naklinin Tarihi". *Tefsir El Kitabı*. Ed. M. Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmet. *et-Tefsiru'l-başı*. Thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân. 25 cilt. İskenderiyye: Daru'l-musavveri'l-Arabî, ts.

- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*. Kahire: Daru'l-hadis, 1426/2005.
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an haikâik gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâtî. Kahire: Daru'l-hadis, 1427/2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvaz Ahmet Zemerlî. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 1995.